

П. П. ТОЛОЧКО

ЗНАХІДКА КАМ'ЯНИХ ФУНДАМЕНТІВ НА КЛОВІ У КИЄВІ

(До історичної топографії стародавнього Києва)

Восени 1963 р. історико-топографічна карта стародавнього Києва поповнилась новим пунктом. На території садиби школи № 77, по вул. Карла Лібкнехта, № 25а були знайдені фундаменти древньоруської будівлі. Сталося це при випадкових обставинах. Прокладаючи траншею теплопроводу від вул. Чекістів до будинку № 5 по вул. Богомольця, будівельники натрапили (за їх словами) на якісь старі фундаменти. Продовження траншеї виявило двокамерну гробницю, складену з подібної цегли.

Для з'ясування характеру і напрямку відкритих траншеєю частин кладки, а також гробниці були закладені два розкопи загальною площею близько 30 м².

В першому, північному розкопі виявлено залишки двох стін, які, за словами будівельників, були з'єднані під прямим кутом. Перша стіна—шириною до 80 см — проходила по лінії північ—південь. Вона складена з плінфи на цем'янковому розчині і масивних гранітних валунів. Гранітні валуни лежали в материковому заглибленні і служили основою стіни. Кладка стіни збереглася на висоту до 0,5 м, на довжину 1,85—1,9 м. Далі на південь кладка вибрана і з'являється лише через 0,5—0,6 м, але вже у вигляді розвалу плінфи і цем'янки. Розвал має таку ж ширину, як і кладка, і продовжувався у південному напрямку за межі розкопу (рис. 1, 2).

На схід від стіни, трохи нижче збереженої висоти фундаменту, знаходилася цем'янкова вимостка товщиною близько 20 см. Вона мала білий колір і була поширена по всій площі прирізки. Можливо, ця цем'янкова вимостка є підосною підлоги знайденої будівлі, на якій лежали майолікові плитки. Адже підлоги, складені у такий спосіб, були виявлені в багатьох древньоруських соборах.

У північно-західній стінці розкопу був помітний вихід ще однієї стіни. В результаті закладення прирізки виявлено стіну довжиною 1,3—1,4 м, яка йшла по лінії схід—захід. На відміну від стіни з північною орієнтацією, ця стіна була менш масивною. Її ширина ледве досягала 35—40 см. Вона складена з плінфи на цем'янковому розчині і невеликих гранітних валунів. Нижні камені кладки лежать на материковому ґрунті. Дана стіна східної орієнтації з невеликим нахилом у південний бік, проте немає підстав для ствердження, що вона лежить не *in situ*. Цей незначний нахил, очевидно, з'явився в результаті прокладки в цьому місці труби водопроводу, що проходила майже паралельно стіні, трохи нижче її основи. Продовження цієї стіни було помітне в півден-

но-східній стінці розкопу. Частина стіни східної орієнтації була порушена будівельниками в межах траншеї (рис. 1, 3).

Стратиграфічна ситуація, в якій знаходяться виявлені нами фундаменти будівлі, показана на рис. 4.

Важко сказати, які саме стіни будівлі були виявлені нами. Можна лише зазначити, що вони мали різне призначення. Перша стіна з північною орієнтацією, маючи базу у вигляді великих гранітних валунів, безперечно, була несучою, в той час як друга стіна східної орієнтації була вузькою і могла витримати лише незначне навантаження.

На підставі характеру кладки фундаменту, форми та розміру плінфи (товщина—3—3,5 см, ширина—29—30 см) можна твердити, що дану будівлю зведено в кінці XI ст.

Другий розкоп було закладено за 6 м від початку кладки фундаменту, в тому місці, де траншея теплопроводу натрапила на двокамерну гробницю. Розкрита нами гробниця мала дві камери, з яких північна була зруйнована під час прокладання труб водопроводу в 20—30-х роках XX ст. На жаль, і південна камера виявилася не цілою. Вона була зруйнована під час будівельних робіт, до прибуття на місце знахідки археологів. Під час цих робіт було зруйноване і поховання, яке знаходилось у південній камері (рис. 1, 5).

Гробниця складена в ширину однієї плінфи на глиняному розчині. Середня стінка гробниці була загальною для обох камер споруди. Довжина гробниці — 2 м, ширина південної камери в голові — 67 см, в ногах — 60 см; розміри північної камери відповідно — 65 см і 56 см. Орієнтована гробниця по лінії схід—захід. Обидві камери її мали шиферні перекриття, з яких збереглася лише плита південної камери. Ніяких знаків або написів на шиферній плиті не було. Висота обох камер до плит перекриття досягала 0,7 м. Дно гробниці складене з одного ряду плінф товщиною 4—4,5 см. Внутрішні стінки камери і дно були опоряджені цем'янковим розчином. Вздовж внутрішніх периметрів обох камер зверху стін проходила смуга цем'янки, за допомогою якої

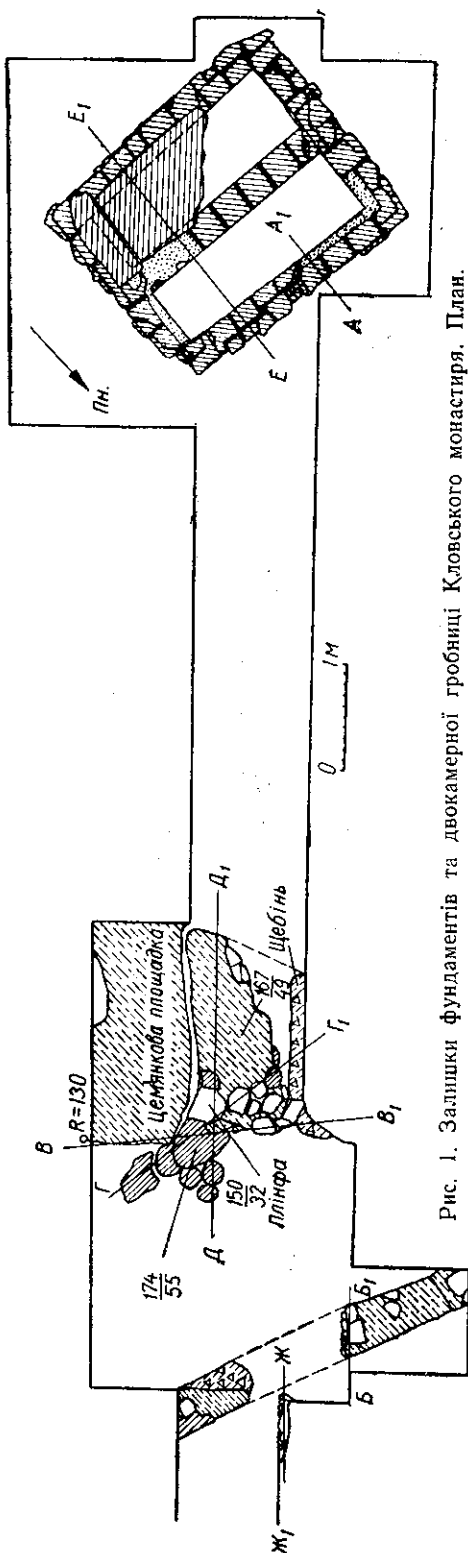

Рис. 1. Залишки фундаментів та двокамерної гробниці Кловського монастиря. План.

Рис. 2 Фрагмент стіни північно-південної орієнтації.

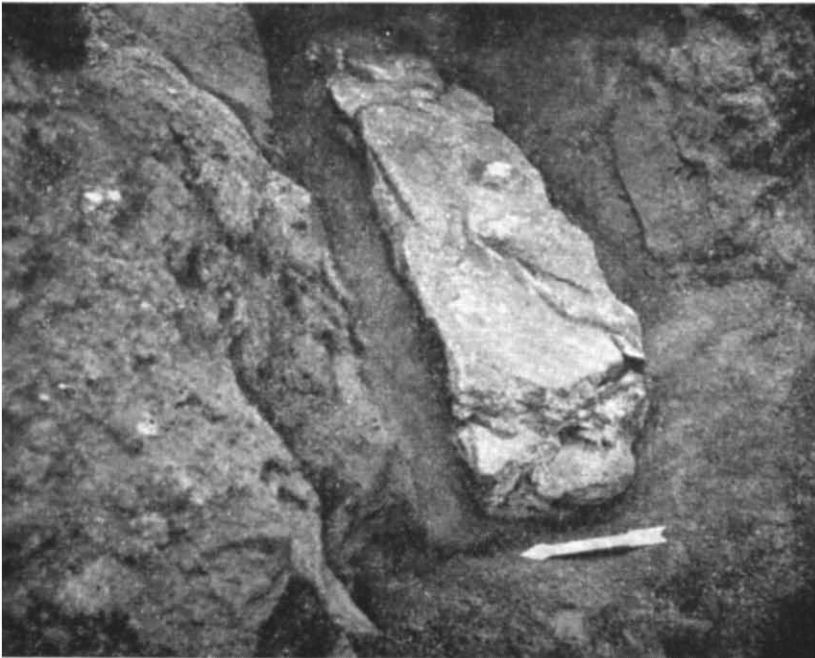

Рис. 3. Фрагмент стіни західно-східної орієнтації.

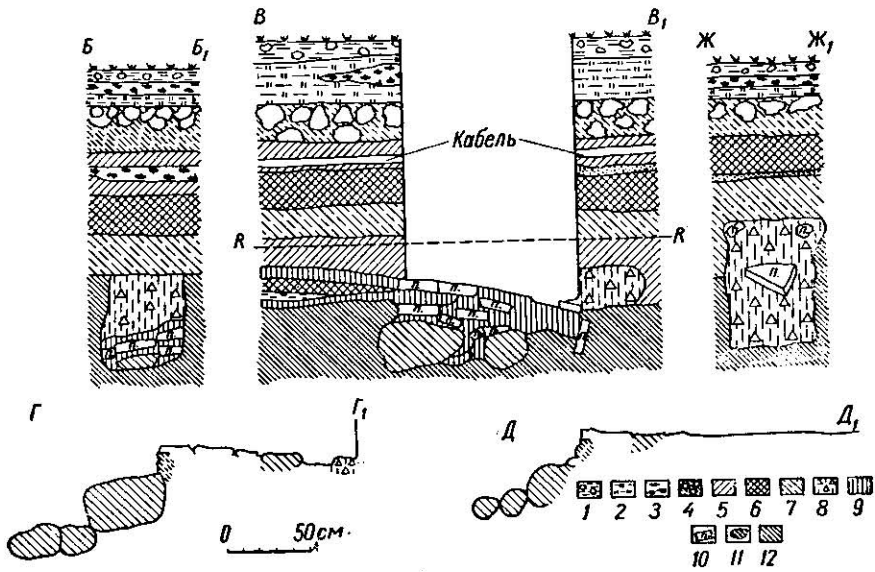

Рис. 4. Розрізи фундаментів і стінок розкопу:

1 — сучасна вимостка подвір'я; 2 — жовта глина; 3 — горіле дерево; 4 — вимостка подвір'я; 5 — сіра глина; 6 — чорнозем із щебнем; 7 — сіра глина з щебнем; 8 — бита плінфа; 9 — цем'янка; 10 — плінфа; 11 — кам'яні валуни; 12 — материк.

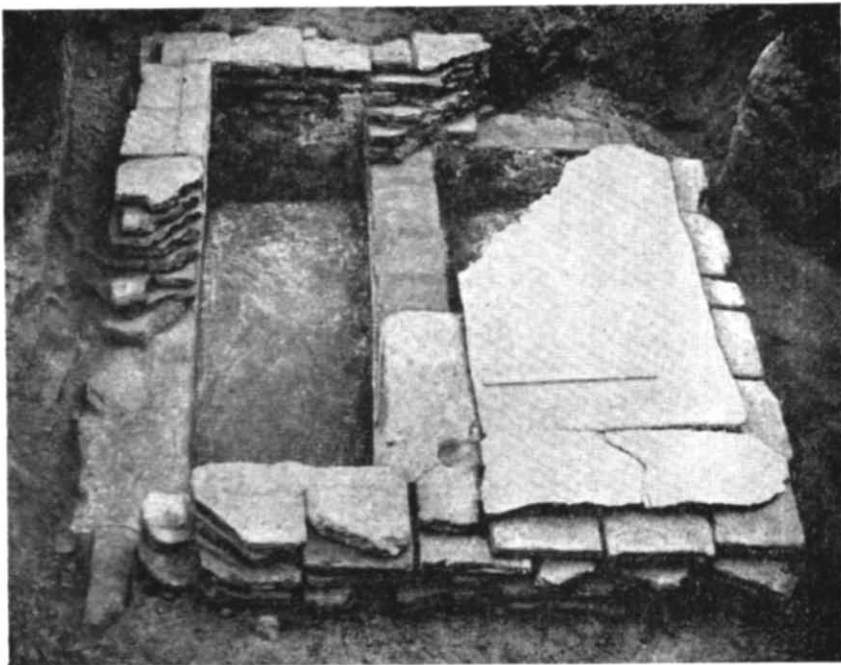

Рис. 5. Залишки двокамерної гробниці.

шиферні плити перекриття були прикріплені до кладки стін. Зовнішні стінки гробниці складені без старанної обробки. Та в цьому й не було потреби, оскільки гробниця повністю опушена у материк (рис. 6).

Форма та розміри плінфи свідчать про те, що гробницю було споруджено не раніше XII ст.

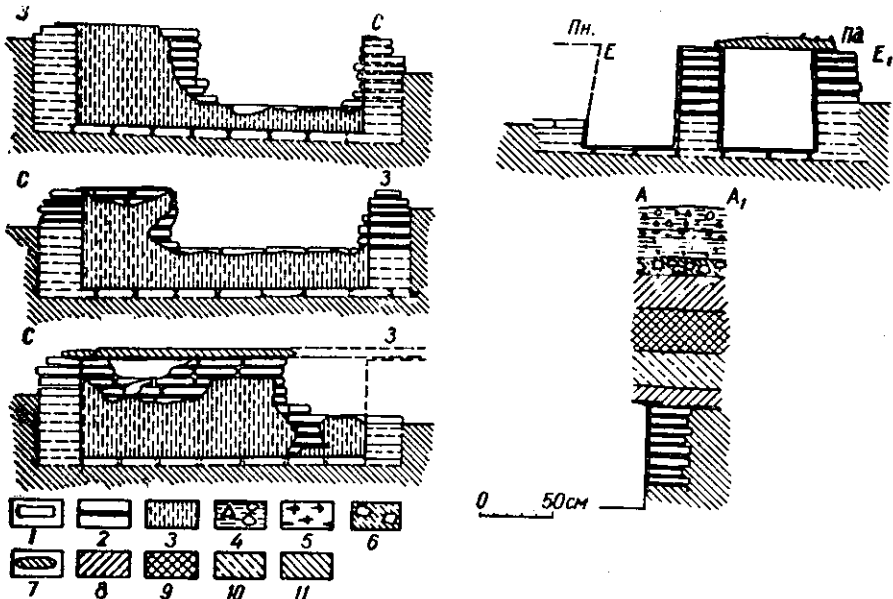

Рис. 6. Розрізи гробниці:

1 — плінфа; 2 — глина; 3 — біла штукатурка; 4 — сучасна вимостка подвір'я; 5 — горіле дерево; 6 — вимостка подвір'я; 7 — шиферна плита; 8 — сіра глина; 9 — чорнозем із щабнем; 10 — сіра глина з щабнем; 11 — материк.

Кладка стін будівлі і виявлена там двокамерна гробниця не залишають жодних сумнівів, що це відкрито залишки церковного храму. Орієнтація гробниці та відкритих частин стін, напевно, вказує на загальну орієнтацію будівлі. Важко сказати, де знаходилася ця гробниця, в соборі чи біля нього, оскільки стіни з півдня від неї не було знайдено. Щоправда, за 15 м від початку стіни з північною орієнтацією в південно-східній стінці траншеї нам вдалося простежити розвал цем'янки і битої плінфи шириною 60—80 см. Оскільки цей розвал лежить на материкі і йде у східному напрямку до стінки траншеї, можна вважати, що перед нами вибрана стіна цієї ж будівлі (рис. 7).

Під час розкопок вказаних об'єктів траплялася кераміка, характерна для XII ст., скляні браслети, фрагменти голосників, намистини тощо. На жаль, нам не вдалося простежити хронологічно-последовного напластування культурних шарів, бо на цій території проходить досить значна мережа діючих і недіючих комунікаційних споруд.

З яким же з південних передмість стародавнього Києва слід пов'язувати виявлені об'єкти? З літопису ми дізнаємося, що на території Печерського підвищення були розташовані Печерський монастир, село Берестове з церквою Спаса, урочище Угорське, або Аскольдова могила, і Клов. Оскільки місцеположення перших трьох районів уже визначене, залишається пов'язати досліджені нами фундаменти з однією із древньоруських будівель, споруджених на Клові. Такою будівлею може бути лише Кловський Стефанич монастир, неодноразово згадуваний у літопису.

Перша літописна згадка про Кловський Стефанич монастир відноситься до 1096 р. Описуючи напад половців на Київ, літописець повідомляє: «И пожгоша монастырь Стефанечь, деревне и Германечь»¹. Своім походженням і назвою Кловський монастир зобов'язаний третьому ігумену Печерського монастиря Стефану. Близько 1078 р. ченці Печерського монастиря, згідно з повідомленням «Житія Феодосія», відлучили його від ігуменства. «И тако диавол ражже на гнев братию, яко же и от монастыря того тьща отгнаша»². В долі Стефана взяла участь «мнози от боярь, сынове сущи тому духовнии»³. Вигнаний з Печерського монастиря, Стефан іде на Клов і засновує там новий монастир. «Състави себе монастырь на Клове и церковь възгради в имя святыя богородица и нарек имя ей по образу сущого в Коньстяньтине граде, иже Влахерне»⁴.

За свідченням деяких дослідників історичної топографії стародавнього Києва, розгром половцями Кловського монастиря відбувся ще до завершення його будівництва. Проте жодної вказівки на це в літопису ми не знаходимо. Більше того, є дані, які дозволяють ствердити, що Кловський монастир функціонував задовго до нападу половців. В літо-

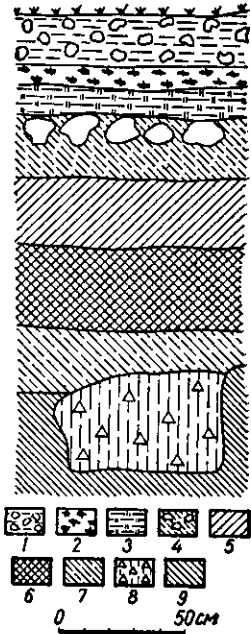

Рис. 7. Розріз фундаментного рову:

1 — сучасна вимостка подвір'я; 2 — горіле дерево; 3 — жовта глина; 4 — вимостка подвір'я; 5 — сіра глина; 6 — чорнозем із щебенем; 7 — сіра глина з щебенем; 8 — бита плінфа, цем'янка; 9 — материк.

пису під 1091 р. читаємо: «В се же время виде Стефан, все же время быть епископ, видевь... в своемь монастыри чересь поле зарю велику надь пещерою (над Печерським монастирем — П. Т.) и вседь на конь вборзе паеха, поемь съ собою Климянта, егоже постави игумена по себе»⁵.

Події, описані в літопису під згаданим роком, мали виключно важливе значення. Для перенесення мошей святого Феодосія Печерського до Києва прибули вищі церковні чини від багатьох князівств — єпископ Єфрем Переяславський, Стефан Володимирський, Іван Чернігівський, Мурін Гур'євський та ін. Як бачимо, Стефан на цей час був уже єпископом Володимиро-Волинського князівства. Приїхавши напередодні урочистої події, він зупинився у Кловському монастирі, як зауважує літописець, «в своемь».

Наступна згадка про Кловський монастир відноситься до 1108 р. Під цим роком у літопису розповідається про закінчення будівництва Кловського монастиря: «В се же лето кончаша верхь зятія Богородица Влахерны на Клове, заложеней Стефаном епископомь, бывшу ему преже игуменомь Печерського монастыря»⁶. Певно, ця звістка літописця дала підставу дослідникам твердити, що Стефан не довів до кінця будівництво монастиря. Проте, на нашу думку, верхи церкви святої Богородиці були відбудовані в 1108 р. після спалення її у 1096 р.

Під 1112 р. літопис знову згадує Кловський монастир: «Того же лета преставися Давидь Игоревичь месяца маия вь 25, и положено

¹ Летопись по Ипатскому списку, СПб., 1872, стор. 162.

² М. К. Каргер. Древний Киев, т. II, М.—Л., 1961, стор. 422.

³ Патерик Киевского Печерского монастыря, СПб., 1911, стор. 57.

⁴ Там же.

⁵ Летопись по Ипатскому списку, стор. 147.

⁶ Там же, стор. 188.

бысть тело его, въ 29, въ церквы святыя Богородица Влахерне на Клове»⁷. Це повідомлення цінне тим, що воно проливає світло на відносини Кловського монастиря з Володимирським князівством. В свій час ігумен Кловського монастиря Стефан був обраний на єпископську кафедру в Володимир, а в 1112 р. володимирський князь Давид Ігорович (той, що осліпив Василька) знаходить у Кловському монастирі своє останнє пристанище. Цілком можливо, що Кловський монастир був резиденцією володимирських князів, як Видубецький — переяславських і Кирилівський — чернігівських.

Про Клов літопис згадує ще два рази. В 1115 р. у зв'язку з описом церемонії перенесення святих мощей Бориса і Гліба згадується ігумен Кловського монастиря «Петр Кловский»⁸. Під 1151 р., де розповідається про розташування військ, що обороняли Київ від Юрія Долгорукого, читаємо: «От Золотых ворот по тем по огородам до Лядских ворот, а отоле оли до Клова»⁹.

На цьому й обриваються писемні відомості про Клов. Дальша доля цього району, а також Кловського монастиря нам не відома. Певне, він не уникнув розгрому під час татаро-монгольського нападу і більше не відновлювався.

В більш пізні часи район Клова перейшов до відання Києво-Печерської лаври. На початку XVIII ст. (близько 1713—1715 рр.) на Клові будують дерев'яний палац на кам'яній основі. Близько середини того ж століття на місці дерев'яного споруджують двоповерховий кам'яний палац, який зберігся і до наших днів (вул. Чекистів, № 8а). Будівництво його було здійснено Печерською лаврою і присвячене приїзду до Києва імператриці Єлизавети. В історичних документах того часу, в яких йде мова про Кловський палац, згадується і церква Положення Ризи Богоматері. В 1766 р. вона названа уже старою¹⁰. Звичайно, отожднювати цю церкву з церквою XI—XII ст. у нас немає жодних підстав, але той факт, що в народі збереглася стара назва, дуже важливий. Він вказує на те, що в давнину на цьому місці або поблизу від нього знаходилася однойменна церква.

Один з перших дослідників історичної топографії стародавнього Києва М. Берлінський повідомляв, що під час будівництва Кловського палацу на захід від нього були відкриті фундаменти якоїсь стародавньої церкви¹¹. На жаль, дослідження відкритих фундаментів не було проведене і про них з часом забули. Дослідники кінця XIX ст. П. Г. Лебединцев і М. І. Петров твердили, що залишки фундаментів церкви Влахернської Богоматері скриті під будівлею Київського єпархіального училища № 1, яке розміщувалось у Кловському палаці¹². Для більш точної локалізації цієї будови не було даних.

Знайдені у 1963 р. фундаменти дозволили точно визначити місцеположення Кловського монастиря.

⁷ Летопись по Ипатскому списку, стор. 197.

⁸ Там же, стор. 201.

⁹ Там же, стор. 296.

¹⁰ «Киевская старина», 1888, т. XX, январь — март, стор. 22.

¹¹ М. Ф. Берлинский. Описание Киева, СПб., 1820, стор. 57.

¹² П. Г. Лебединцев. Дмитриевский монастырь, устроенный в Киеве Изяславом Ярославичем, его судьба и местность— ЧВИОНЛ, кн. I, К., 1879, стор. 35; Н. И. Петров. Историко-топографические очерки древнего Киева, К., 1897, стор. 89—90.

**НАХОДКА КАМЕННЫХ ФУНДАМЕНТОВ
НА КЛОВЕ В КИЕВЕ
(К исторической топографии древнего Киева)**

Резюме

Осенью 1963 г. при случайных обстоятельствах на территории усадьбы школы № 77, по ул. Карла Либкнехта, № 25а были обнаружены фундаменты Кловского Стефанича монастыря, местоположение которого долгое время представляло загадку для исследователей исторической топографии древнего Киева.

В летописи и других письменных источниках XI—XII вв. урочище Клов и Кловский Стефанич монастырь упоминаются неоднократно. Своим названием и возникновением Кловский монастырь обязан третьему игумену Киево-Печерского монастыря Стефану. Первые упоминания о Клове и о монастыре относятся ко второй половине XI в., последнее — к середине XII в. Дальнейшая история этого района и Кловского Стефанича монастыря по летописным данным не прослеживается. Вероятно, он не избежал судьбы многих древних киевских каменных храмов и был разрушен в 1240 г. татаро-монголами.

По сообщению М. Берлинского, при постройке Кловского дворца на запад от него были обнаружены древние фундаменты. К сожалению, в то время они не были исследованы, и о них постепенно забыли. Эти фундаменты были обнаружены лишь после почти 150-летних археологических исследований древнего Киева.

Теперь местоположение Кловского монастыря точно определено на историко-топографической карте древнего Киева.